

Agnieszka Groniek

ORCID: 0000-0002-4066-2864

Uniwersytet Jagielloński

„A Słowo było u Boga” O nowotestamentowych cytatach na ikonach Chrystusa w wiekach XV–XVIII z terenów Polski, Ukrainy i Białorusi

Słowa klucze: ikony Chrystusa, tekst Ewangelii, XV–XVIII w.,
Polska, Ukraina, Białoruś

Przedmiotem badań, których wyniki zostaną przedstawione poniżej, są teksty zapisane na księdze w dłoni Chrystusa, ukazanego głównie na ikonach rzędu namiestnego i apostołowego (*Deesis*) przegrody ołtarzowej. Księga to stary, a przez to czytelny dla wszystkich symbol mądrości, prawa, sprawiedliwości, wartości intelektualnych i moralnych¹. Miał ją w formie tabliczki babiloński Nabu, w formie zwoju egipski Thot, kodeksu – Sybilla jerozolimska, Klio, Kalliope, Temida. W judеоchrześcijaństwie księga została szczególnie uświęcona². Stała się symboliczną przestrzenią sakralną, miejscem objawienia Boga, źródłem prawd i nakazów wiary, Bożej sprawiedliwości i misterium zbawienia. W sztuce i obrzędowości chrześcijańskiej stanowi jeden z obrazów Boga i Mądrości Bożej. Jest atrybutem Boga: ma ją Chrystus, a jako symbol dziedziczonej Boskiej mądrości i poznania tajemnicy objawienia, zgodnie z egzegezą biblijną i eklezjologią, mają ją prorocy – w formie zwoju, oraz apostołowie i biskupi – w formie kodeksu³.

Cytaty z ksiąg Nowego Testamentu na ikonach, wybrane spośród wielu innych i zapisane na kartach kodeksu w dłoni Boga, musiały nieść treści najważniejsze dla ludzi w określonym czasie i miejscu. Ze względu na obszerność materiału ilu-

¹ J. Guze, *Książka jako symbol treści intelektualnych w sztuce doby humanizmu: XV–XVI w.*, [w:] *O ikonografii świeckiej doby humanizmu. Tematy – symbole-problemy*, Warszawa 1977, s. 160–243; M. Skibińska, *Książka. Symbolika, metaforyka*, [w:] *Encyklopedia książki*, t. 2, red. A. Żbikowska-Mi-goń, M. Skalska-Złat, Wrocław 2017, s. 216–221.

² E.R. Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages*, New York 1953, s. 310.

³ J. Braun SJ, *Buch (Buchrolle) als Attribut*, [w:] *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, t. 2, Stuttgart 1948, szp. 1339–1340; M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. K. Romaniuk, Poznań 1989, s. 291–292.

cyjnego tu zostały wybrane ikony z terenów Polski, Ukrainy i Białorusi od XV do XVIII wieku. Badania te powinny być w przyszłości rozszerzone o kolejne tereny kultury prawosławnej. Główną metodą historyka sztuki, która obejmuje analizę tekstów na obrazach, jest ikonografia. W ramach badań ikonograficznych stosuje się również metody zapożyczone z innych dyscyplin naukowych, nauk pomocniczych historii, filologii, bibliistyki itp. Tu wykorzystana została także metoda ilościowa, obca historii sztuki, a właściwa dla nauk ścisłych i społecznych. Przebadanych zostało 241 ikon. Jest to liczba stosunkowo mała, wiedząc, że w każdym ikonostasie były umieszczane co najmniej dwie ikony ukazujące Chrystusa z otwartą księgą. Jest jednak na tyle reprezentatywna, by szacunkowe wyniki można było uznać za wiarygodne. Ikony zostały podzielone ze względu na wersety umieszczone na kartach księgi. W każdej z tych grup był zapisywany typ ikonograficzny przedstawienia, datowanie, pochodzenie, niekiedy warsztat lub twórca. Wśród typów ikonograficznych zostały wyróżnione: *Pan w Majestacie*, *Deesis*, *Chrystus Pantokrator*, *Chrystus Wielki Kapłan*. Wybrane zostały tematy „szersze”, to znaczy, gdy *Chrystus Pantokrator* lub *Chrystus Wielki Kapłan* stanowiły element kompozycji *Deesis*, ikona była kwalifikowana jako *Deesis*. Szczegółowa proveniencja dzieł została uogólniona do czterech regionów: Polski, Ukrainy Zachodniej, Ukrainy Centralnej i Białorusi. Wyniki badań zostały podsumowane, umieszczone w trzech tabelach, a następnie przeanalizowane. Dzięki temu można było wykazać, które cytaty biblijne były najbardziej popularne, w jakim czasie, na jakim terenie i w których typach ikonograficznych.

W czasie badań udało się wyróżnić 16 grup nowotestamentowych wersetów. Są to grupy – ponieważ w niektórych przypadkach podobne sentencje znajdują się w kilku miejscach tej samej bądź innych Ewangelii, a w świetle postawionych tu pytań badawczych nie chodzi o dokładne wskazanie autora cytowanych słów, a raczej o ich ogólną treść. Przewaga występowania jednego wersetu jest uderzająca i przewyższa sumę pozostałych. Ponadto aż 8 fragmentów Ewangelii, a więc więcej niż połowa, zostało odnalezionych jedynie na jednej lub dwóch ikonach, co świadczy o ich wyjątkowości i może pomóc w atrybucji oraz datowaniu kolejnych dzieł. Mogły one bowiem być cechą charakteryzującą konkretny warsztat lub malarza.

Do napisów najczęściej umieszczanych na księgach należą słowa Jezusa z Ewangelii św. Mateusza (25, 34) „Pójdźcie błogosławieni Ojca mego, weźcie w posiadanie królestwo, przygotowane wam od założenia świata”⁴ (Прійдітьте Благословенніи Оца моего, наследуйте уготованное вамъ царство въ сложеніа мiра) (il. 1). Spośród badanych ikon można wskazać 142 z napisami nawiązującymi do

⁴ Wszystkie cytaty z Pisma św. pochodzą z Biblii Tysiąclecia.

tego fragmentu, co stanowi około 59%. Rzadko występuje na ikonach XV-wiecznych, ale już od wieku XVI dominuje i to we wszystkich typach ikonograficznych: *Chrystusa Pantokratora*, *Deesis* i *Chrystusa w Majestacie*. Oznacza to, że cytat ten umieszczany był zarówno na ikonach w rzędzie apostołskim, jak i namiestnym. Jest to wezwanie Chrystusa Sędziego zasiadającego w ostatecznym trybunale, skierowane do wszystkich sprawiedliwych, którym ofiaruje na własność Królestwo Boże. Treść eschatologiczna tego cytatu, czytanego na liturgii Niedzieli Mięsopestnej, zwanej także Niedzielą Sądu Ostatecznego, była dobrze znana wiernym i przez nich rozumiała⁵. Oczywiście, większość z nich nie była w stanie tego tekstu odczytać samodzielnie: w cerkwiach na ogół było ciemno, ikony w rzędzie *Deesis* znajdowały się wysoko ponad głowami, a mieszkańcy wsi i miasteczek zwykle byli analfabetami. Jednak wyjaśnienie treści czytań liturgicznych należało do obowiązków i przywilejów kapłana, co zapewne czynił w czasie niedzielnej liturgii. Homilie na Niedzielę Mięsopestną znajdują się niemal w każdym homiliarzu rękopiśmiennym i drukowanym używanym w cerkwiach na badanym terenie⁶. Obecność wskazanego cytatu z Ewangelii Mateusza na ikonie Chrystusa z grupy *Deesis* lub w środku rzędu apostołskiego, zwanego też rzędem *Deesis*, jest niejako oczywista. Temat ikonograficzny *Deesis* przedstawia Chrystusa, który na sądzie ostatecznym wsłuchuje się w modlitwy Matki Bożej i Jana Chrzciciela, wstawiających się za ludźmi⁷. Pierwotne treści eschatologiczne tego obrazu zostały wzmocnione przez wskazaną nowotestamentową perykopę. Ponadto nie należy zapominać, że sama przegroda ołtarzowa, stojąca na granicy nawy i prezbiterium, w warstwie symbolicznej – ziemi i nieba – również niesie idee eschatologiczne i soteriologiczne⁸. Zatrwożeni wierni stawali przed wysoką ścianą obrazów, która zasłaniała Królestwo Boże, a wejścia do niego strzegł najwyższy Sędzia, wzywający sprawiedliwych do przejścia na drugą stronę. Ikona Chrystusa z księgą otwartą na tym właśnie wersecie mogła znajdować się w grupie *Deesis* ponad wrotami królewskimi lub na prawo od nich, na wysokości oczu wiernych, którzy mogli kierować ku niej i przez nią swoje modlitwy.

⁵ A. Schmemmann, *Great Lent. Journey to Pascha*, New York 1974, s. 23–26.

⁶ Г. Чуба, *Українські рукописні учительні Євангелія*, Київ–Львів 2011, *passim*.

⁷ Przedstawienie *Deesis* zostało dokładnie omówione w literaturze przedmiotu: Th. v. Bogyay, *Deesis*, [w:] *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, red. K. Wessel, M. Restle, t. 1, Stuttgart 1966, k. 1176–1186; A. Kazdan, *Deesis*, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, t. 1, New York 1991, s. 599–600; Ch. Walter, *Two Notes on the Deesis*, „Revue des Études Byzantines” 26, 1968, s. 311–336; H. Madej, *Deesis*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1995, k. 1086–1088.

⁸ N.P. Constat, *Symeon of Thessalonike and the Theology of the Icon Screen*, [w:] *Thresholds of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives of Religions Screens, East and West*, red. S.E.J. Gerstel, Washington 2006, s.163–183; A. Gronek, *Eschatological elements in the schemes of paintings of high iconostases*, „Series Byzantina” 12, 2014, s. 11–21.

Na księdze Chrystusa bywa umieszczany jeszcze jeden werset z tej samej perykopy ewangelicznej, a więc czytanej w Niedzielę Mięsopestną i niosącej te same treści, Mt 25, 31: „Gdy Syn Człowieczy przyjdzie w swej chwale i wszyscy aniołowie z Nim, wtedy zasiądzie na swoim tronie pełnym chwały” (ѢГДА ЖЕ ПРИДЕТЪ СЪНЪ ЧЛВЧЕСКІЙЪ ВЪ СЛАВѢ СВОЕЙ И ВСИ АНГЛІИ СЪ НИМЪ: ТОГДА СЪДЕТЪ НА ПРѢОЛѢ СЛАВЫ СВОЕА) (il. 5). Takich ikon udało się znaleźć 15, co stanowi około 6% badanych. W większości wypadków są to XVIII-wieczne ikony *Deesis*, z terenów Polski, powstałe w środowisku malarzy rybotyckich⁹.

W wieku XVII na ikonach Chrystusa Pantokratora i *Deesis* zapisywano także werset z Ewangelii według Mateusza (11, 28): „Przyjdźcie do mnie wszyscy, którzy utrudzeni i obciążeni jesteście, a ja was pokrzepię”, (ПРИИДИТЕ КО МНѢ ВСИ ТРУЖДАЮЩИЕСЯ И ОБРЕМЕНЕННИИ, И ЯЗЪ ОУПОКОЮ ВЪ) (il. 2). Wśród badanych ikon jest ich 23, co stanowi 9,5 procenta. Nie jest to cytat jednoznacznie o treści eschatologicznej i w ciągu roku liturgicznego przytaczany jest kilkakrotnie, zwykle przy wspomnieniach świętych mężów, na przykład: w sobotę Serowego tygodnia, na pamiątkę wszystkich czcigodnych ojców, 1 września w święto Symeona Słupnika, 19 września przy wspomnieniu męczenników Trofima, Dorymedona i Sabacjusza, 17 listopada – św. Grzegorza Cudotwórcy, biskupa Neocezarei, 3 grudnia – proroka Sofoniasza, 5 grudnia – Sabby Oświeconego, 17 stycznia – Antoniego Wielkiego i innych. Jednak, jak się wydaje, główne treści, na które zwracano uwagę w czasie tych dni, zawarte były w dalszej części Mateuszowej perykopy, gdzie mowa o pokorze i cichości serca w naśladowaniu cierpienia Chrystusa. Werset zapisywany na księdze Chrystusa zawiera natomiast treści soteriologiczne, czego potwierdzenie można znaleźć w wykładni autorstwa Jana Chryzostoma i Teofilakta Bułgarskiego. Obaj uważali, że wezwanie to jest skierowane do wszystkich ludzi, wierzących i niewierzących, prawych i grzeszników; im wszystkim Chrystus oferuje odpuszczenie grzechów¹⁰. Napis taki umieszczony w programie ikonostasu, zwłaszcza w grupie *Deesis*, musi być odczytywany w wymiarze eschatologicznym. Chrystus jest tutaj sędzią najwyższym na sądzie ostatecznym. Choć wskazani wyżej święci biskupi, Jan i Teofilakt, nie mówią o powszechnym zbawieniu, tylko o odpuszczeniu grzechów i ukojeniu, to zwykli wierni mogli rozumieć te słowa jako obietnicę własnego zbawienia.

Na najstarszych ikonach XV- i XVI-wiecznych, na księdze w rękę Chrystusa Pantokratora zapisany bywa werset z Ewangelii Jana (8, 12): „Ja jestem światłością

⁹ P. Kociv, *Риботицький осередок церковного мистецтва 1670–1760-х років*, Львів 2019, passim.

¹⁰ Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię według Św. Mateusza, (część pierwsza: homilie 1–40)*, tłum. J. Krystyniacki, Kraków 2002, s. 444; *Благовестник, или Толкование блаженного Феофилакта, архиепископа болгарского на святое Евангелие от Матя*, Киев 2001, s. 85.

świata. Kto idzie za mną, nie będzie chodził w ciemności, lecz będzie miał światło życia” (ИЗЪ ЗЕМЬ СВѢТЪ МІРЪ: ХОДАЙ ПО МНѢ, НЕ ЙМАТЬ ХОДИТИ ВО ТМѢ, НО ЙМАТЬ СВѢТЪ ЖИВОТНЫЙ) (il. 3), niekiedy przemieszany z frazami z części 11 (9–10): „Jeżeli ktoś chodzi za dnia, nie potknie się, ponieważ widzi światło tego świata. Jeżeli ktoś chodzi w nocy, potknie się ponieważ brak mu światła” (ИЩЕ КТО ХОДИТЬ ВО ДНЬ, НЕ ПОТКНЕТЕСЯ: ИКЪ СВѢТЪ МІРА СЕГѢ БИДИТЪ: ИЩЕ ЖЕ КТО ХОДИТЪ ВЪ НОЩИ, ПОТКНЕТЕСЯ: ИКЪ НѢСТЬ СВѢТА ВЪ НЕМЪ). Udało się znaleźć 18 takich przykładów, co stanowi około 7, 5 procenta badanych dzieł. Jest to cecha charakterystyczna ikon pochodzących z polsko-ukraińskiego pogranicza. Tylko dwie spośród nich przedstawiają grupę *Deesis* i dwie *Pana w Majestacie*. Ikony te zwykle znajdowały się w rzędzie *Deesis*, który we wskazanym okresie, a więc w XV i XVI wieku, ukazywał modlitwę wstawienniczą różnych popularnych świętych przed Chrystusem Sędzią u kresu świata. Werset ten nie był wiązany z sądem ostatecznym, a raczej z wzorem chrześcijańskiego życia. Zapewne tym należy tłumaczyć jego dużo częstszą obecność na ikonach *Chrystusa Pantokratora* umieszczanych w rzędzie namiestnym. Do nich wierni mieli bezpośredni dostęp. Chrystus na tych ikonach był nauczycielem, nie sędzią.

Za kolejnym wersem z Ewangelii Mateuszowej (7, 1–2): „Nie sądzcie, abyście nie byli sądzeni. Bo takim sądem jakim sądzicie, i was osądzą” (НЕ СЪДНІТЕ, ДА НЕ СЪДНІМН ВЪДЕТЕ. ЙМЖЕ КО СЪДОМЪ СЪДНІТЕ, СЪДАТЪ ВЪМЪ) kryje się grupa cytatów o podobnej treści, zaczerpniętych jeszcze z Ewangelii Łukasza (6, 37): „Nie sądzcie, a nie będziecie sądzeni” (НЕ СЪДНІТЕ, НІ НЕ СЪДАТЪ ВЪМЪ: НІ НЕ УСЪЖДАЙТЕ, ДА НЕ УСЪЖДЕНН ВЪДЕТЕ) oraz Jana (7, 24): „Nie sądzcie z zewnętrznych pozorów, lecz wydajcie wyrok sprawiedliwy” (НЕ СЪДНІТЕ НА ЛИЦА, НО ПРАВЪДНЫЙ СЪДЪ СЪДНІТЕ) (il. 4), które na ikonach mogły łączyć się w jedną wypowiedź. Treść tych wersetów odnosi się do sądów ludzkich nie boskich, komentarze Jana Chryzostoma i Teofilakta z Ochrydu wskazują na konieczność sprawiedliwości i miłosierdzia u sędziów¹¹, a kontekst liturgiczny nie wydobywa treści eschatologicznych¹². A mimo to umieszczano je w centrum rzędu *Deesis* na ikonach *Pana w Majestacie* i *Deesis*, na kartach księgi Najwyższego Sędziego. Zapewne wierni byli przekonani, że sąd Chrystusa w czasie Jego paruzji będzie sprawiedliwy, uczciwy i kierowany miłosierdziem. Warto podkreślić, że praktyka umieszczania tego cytatu jest średniowieczna i tradycyjna, a w czasach nowożytnych dużo rzadsza. Na 17 znalezionych przykładów, co stanowi 7% badanych, 13 pochodzi z XV i XVI wieku, 4 z XVII i XVIII. Wszystkie ikony powstały na terenie Polski i Ukrainy Zachodniej.

¹¹ Jan Chryzostom, op. cit., s. 283; *Благовестник, или Толкование...*, s. 51

¹² Wskazane perykopy ewangeliczne są czytane w drugą sobotę po niedzieli Wszystkich Świętych, we wtorek dziesiątej niedzieli po Wszystkich Świętych i w Święto Połowy Pięćdziesiątnicy.

„Przykazanie nowe daję wam, abyście się wzajemnie miłowali tak, jak Ja was umi-
łowałem” (Зáповѣдь нóвѣю даю́ вамъ, да любите́ другъ друга: ꙗко́ же возлюбѣхъ вы);
Mt 11, 27: „Wszystko przekazał Mi Ojciec mój. Nikt też nie zna Syna, tylko Ojciec,
ani Ojca nikt nie zna, tylko Syn, i ten, komu Syn zechce objawić” (всѣ́ мнѣ́ преда́на
сѣ́тъ О́цѣмъ мо́имъ: и́ никто́же зна́етъ Сѣ́на, то́кмо О́цъ: ни О́цъ кто́ зна́етъ
то́кмо Сѣ́нъ, и́ ѣмъже́ ѣще́ во́лнтъ Сѣ́нъ ѡ́крыти); J 20, 23: „Którym odpuscicie grze-
chy, są im odpuszczone, a którym zatrzymacie, są im zatrzymane” (И́мже́ ѡ́пѣститѣ́
грѣхѣ́и, ѡ́пѣститѣ́ся и́мъ: и́ имъже́ держитѣ́, держатѣ́ся); J 7, 37–38: „W ostatnim zaś,
najbardziej uroczystym dniu święta, Jezus stojąc zawołał donośnym głosem: «Jeśli
ktoś jest spragniony, a wierzy we Mnie – niech przyjdzie do Mnie i pij! Jak rze-
kło Pismo: Strumienie wody żywej popłyną z jego wnętrza» (всѣ́ послѣ́дній же́ дѣнь
вели́кій прѣ́здника сто́аше́ І́исъ, и́ зва́ше глаго́ла: ѣще́ кто́ жа́ждетъ, да прѣ́детъ
ко мнѣ́ и́ пѣетъ: вѣ́рѡу́й въ мѧ́, ꙗко́же рече́ писаніе: рѣ́ки ѡ́ чре́ва ѣгѡ́ истеку́тъ
водѣ́ жи́вы) oraz Łk 6, 31–33: „Jak chcecie, żeby ludzie wam czynili, podobnie wy
im czyńcie! Jeśli bowiem miłujecie tych tylko, którzy was miłują, jakaż za to dla was wdzięczność?
Przecież i grzesznicy miłość okazują tym, którzy ich miłują. I jeśli do-
brze czynicie tym tylko, którzy wam dobrze czynią, jaka za to dla was wdzięczność?
I grzesznicy to samo czynią» (И́ ꙗко́же хóщете́ да твѡра́тъ вамъ чело́вѣ́цы, и́ вы́
твѡритѣ́ имъ та́кожде. И́ ѣще́ любите́ любя́щыя вы́, ка́къ вамъ блѣ́тъ ѣсть; и́бо и́
грѣшники́ любя́щыя и́хъ любя́тъ. И́ ѣще́ бл́готворитѣ́ бл́готвѡра́щымъ вамъ, ка́къ
вамъ бл́годѣ́тъ ѣсть; и́бо и́ грѣшники́ то́жде твѡра́тъ); Mt 3,2: „Nawróćcie się, bo
bliskie jest królestwo niebieskie” (Пока́йтеся, прѣ́бли́жите́ црѣ́кви́ не́бо); J 10, 11:
„Ja jestem dobrym pasterzem. Dobry pasterz daje życie za owce” (ѣ́зъ ѣ́смь па́стырь
дѡ́брыи: па́стырь дѡ́брыи́ дѡшѡ́ свою́ полага́етъ за о́вцы).

Przykłady te mogą być pomocne w dalszych badaniach nad datowaniem i pro-
wienicją ikon, gdyż mogą stanowić cechę wyróżniającą konkretnego malarza.
I tak, dla przykładu, cytat z Ewangelii św. Jana (7, 37–38) występuje tylko na iko-
nach monogramisty C.Z., pracującego na Łemkowszczyźnie w połowie XVII wie-
ku¹³, a werset z tej Ewangelii (10, 11) pojawia się w XVIII wieku na ikonie *Deesis* na
Czernihowszczyźnie¹⁴.

Do powyższej analizy można dodać jeszcze kilka spostrzeżeń. Najbardziej roz-
powszechniony cytat z Ewangelii św. Mateusza (25, 34) wcale nie jest najczęściej

¹³ R. Biskupski, *Ikony w zbiorach polskich*, Warszawa 1991, nr 85, 43. A. Gronek, *Kolejne pra-
ce monogramisty C.Z. Ze studiów nad malarstwem ikonowym Łemkowszczyzny*, [w:] *Могилянські
Читання. Збірник наукових праць*, t. 22: *Збереження й дослідження культурної спадщини
України: люди, ідеї, візії*, red. O.В. Рудник, i in., Київ 2017, s. 206–211.

¹⁴ *Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ*, opr. Л. Членова, Ю. Литвинець, Київ
2005, nr 78.

spotykany w wieku XV, kiedy to dominują wersety z Ewangelii św. Jana (8, 12) i św. Mateusza (7, 1–2). A więc jego popularności nie można tłumaczyć wiernością średniowiecznej tradycji. Ważne jest, że treść tego właśnie wersetu (a także Mt 25, 31) ma silne zakorzenienie w liturgii Niedzieli Mięsopestnej, a jego wymowa eschatologiczna przystaje do idei przegrody ołtarzowej jako symbolicznej granicy między światem doczesnym a niebiańskim, a co za tym idzie – życiem ziemskim a życiem wiecznym. Wydaje się, że właśnie tym należy tłumaczyć jego popularność i trwałość w programie malarskim nowożytnych ikonostasów. Sens pozostałych wersetów nie wynika z wymowy celebracji liturgicznej, w czasie której są przytaczane i jest od niej niejako niezależny. Jego interpretacja należała do uznanych autorów komentarzy ewangelicznych. Dziś nie jesteśmy w stanie wiarygodnie odpowiedzieć na pytanie, kto decydował o umieszczeniu konkretnego napisu na ikonie, ale niewątpliwie musiało się to dzieć za aprobatą miejscowego, mniej bądź bardziej światłego kapłana. Większość z tych tekstów nawiązuje wprost do sądu ostatecznego, a i te o wymowie pastoralnej i funkcji dydaktycznej można interpretować w sensie eschatologicznym: Chrystus jest sędzią sprawiedliwym i miłosiernym, wskazuje drogę do siebie i zaprasza do swojego królestwa.

Tabela 1. Liczba cytatów na ikonach z uwzględnieniem czasu powstania

Liczba	%	cytat	XV w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.
142	59	Mt 25, 34	1	35	47	59
23	9,5	Mt 11, 28	–	–	6	17
18	7,5	J 8, 12	7	11	–	–
17	7	Mt 7, 1–2	6	7	3	1
15	6	Mt 25, 31	–	–	1	14
6	2,5	J 10,9	–	1	4	1
4	1,5	Ap 3, 21	–	–	1	3
4	1,5	Mt 10, 37	–	–	1	3
2	1	J 6, 35	–	–	1	1
2	1	J 13, 34	–	1	–	1
2	1	Mt 11, 27	–	1	–	1
2	1	J 20, 23	–	–	–	2
2	1	J 7, 37–38	–	–	2	–
1	0,5	Łk 6, 31–33	–	–	1	–
1	0,5	Mt 3, 2	–	–	–	1
1	0,5	J 10, 11	–	–	–	1

Tabela 2. Liczba cytatów z podziałem na typy ikonograficzne

	Mt 25, 34	Mt 11, 28	J 8, 12	Mt 7, 1-2	Mt 25, 31	J 10, 9	Ap 3, 21	Mt 10, 37	J 6, 35	J 13, 34	Mt 11, 27	J 20, 23	J 7, 37-38	Łk 6, 31-33	Mt 3, 2	J 10, 11
Pan w Majestacie	36	-	2	8	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Deesis	20	9	2	4	12	2	2	-	1	-	-	1	-	-	-	1
Chrystus Pantokrator	85	14	14	5	1	4	2	4	1	2	1	-	2	1	-	-
Chrystus Wielki Kapłan	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-

Tabela 3. Liczba cytatów z uwzględnieniem proveniencji ikon

Cytat	Polska	Białoruś	Ukraina Zachodnia	Ukraina Centralna
Mt 25, 34	47	26	62	7
Mt 11, 28	4	7	11	1
J 8, 12	9	-	9	-
Mt 7, 1-2	9	-	8	-
Mt 25, 31	10	1	3	1
J 10, 9	4	-	2	-
Ap 3, 21	1	-	2	1
Mt 10, 37	2	1	1	-
J 6, 35	1	-	1	-
J 13, 34	-	1	1	-
Mt 11, 27	-	-	2	-
J 20, 23	-	1	1	-
J 7, 37-38	2	-	-	-
Łk 6, 31-33	-	-	1	-
Mt 3, 2	-	1	-	-
J 10, 11	-	-	-	1

Spis ilustracji (fot. Piotr Krawiec, Agnieszka Gronek)

1. „Pójdźcie błogosławieni Ojca mego” (Mt 25, 34), *Chrystus Pantokrator*, XVII w. cerkiew św. Paraskiewy, Radruż.
2. „Przyjdźcie do mnie wszyscy, którzy utrudzeni” (Mt 11, 28), *Chrystus Pantokrator*, kon. XVII w., sobór, św. Jana Chrzciciela, Przemyśl.
3. „Ja jestem światłością świata” (J 8, 12), *Chrystus Pantokrator*, XVI w., ze wsi Wilcze (dziś dzielnica Przemyśla), Muzeum Narodowe we Lwowie.
4. „Nie sądzcie z zewnętrznych pozorów” (J 7, 24), *Pan w Majestacie*, Regionalne Muzeum Krajoznawcze (filia: Ocalone Skarby Sztuki), Brześć.

5. „Gdy Syn Człowieczy przyjdzie w swej chwale” (Mt 25, 31), *Deesis*, XVIII w., cerkiew Narodzenia Najświętszej Bogurodzicy, Gorajec.
6. „Ja jestem bramą” (J 10, 9), *Chrystus Pantokrator*, XVIII w., cerkiew Pokrowy Najświętszej Bogurodzicy, Wołowiec.

РЕЗЮМЕ

Agnieszka Groniek

„И Слово было у Бога”. О новозаветных цитатах на иконах Христа в XV–XVIII веках на землях Польши, Украины и Белоруссии

Ключевые слова: иконы Христа, текст Евангелия, XV–XVIII вв., Польша, Украина, Беларусь

Предметом исследования являются тексты на страницах открытой книги в руке Христа, изображенные на иконах наместного и апостольского ряда (*Деисуса*) алтарной перегородки. Здесь были исследованы 241 иконы из Польши, Украины и Белоруссии с XV–XVIII веков. Иконы были разделены в соответствии со стихами, размещенными на страницах книги. В каждой из этих групп был отмечен иконографический тип изображения, датировка, происхождение, иногда мастерская или создатель. Среди иконографических типов выделялись: *Спас в Силах*, *Деисис*, *Спас Вседержитель*, *Христос Великий Архиерей*. Результаты исследования были помещены в три таблицы и проанализированы. Благодаря этому удалось указать, какие библейские цитаты были наиболее популярны, в какое время, местности и в каких иконографических типах. Среди надписей, наиболее часто размещаемых на книге в руке Христа, есть слова Евангелия от Матфея 25, 34. Из изученных икон 142 обозначены надписями, относящимися к этому отрывку, что составляет 59%. Другие частые цитаты: от Матфея 11, 28 (9,5%); Иоанна 8, 12 (7%), Матфея 7, 1–2 (7%); Матфея 25, 31 (6%).

1. „Pójdźcie błogosławieni Ojca mego” (Mt 25, 34),
Chrystus Pantokrator, XVII w. cerkiew św. Paraskiewy,
Radruż.

2. „Przyjdźcie do mnie wszyscy, którzy utrudzeni” (Mt 11, 28),
Chrystus Pantokrator, kon. XVII w., sobór, św. Jana Chrzciciela,
Przemysł.

4. „Nie sądzicie z zewnętrznych pozorów” (J 7, 24),
Pan w Majestacie, Regionalne Muzeum Krajoznawcze
(filia: Ocalone Skarby Sztuki), Brześć.

3. „Ja jestem światłością świata” (J 8, 12),
Chrystus Pantokrator, XVI w., ze wsi Włilcze
(dziś dzielnica Przemysła), Muzeum Narodowe we Lwowie.

5. „Gdy Syn Człowieczy przyjdzie w swej chwale” (Mt 25, 31),
Deesis, XVIII w.,
cerkiew Narodzenia Najświętszej Bogurodzicy, Gorajec.

6. „Ja jestem bramą” (J 10, 9), *Chrystus Pantokrator*, XVIII w.,
cerkiew Pokrowy Najświętszej Bogurodzicy, Wołowiec.